

16. L'ARQUITECTURA ROMÀNICA MADURA: EL CENTRE DE FRANÇA

Sóc una dona pobra i vella, molt ignorant, no sé llegir.

*A l'església del meu poble m'ensenyaren un paradís pintat amb arpes i l'infern on cremen les ànimes dels condemnats
L'un em dona joia, l'altre m'espanta...*

François Villon, poeta francès de la darrereria de l'època medieval.

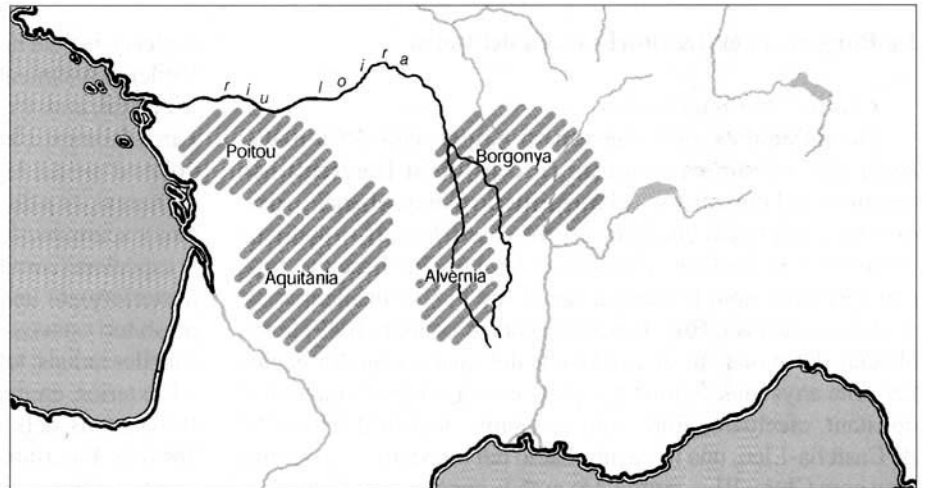
A mitjan segle XI, és quan l'arquitectura romànica arriba a la seva maduresa. Aleshores, el centre de França es converteix en un actiu laboratori que modifica, millora i difon velles i noves maneres. Per això, les formes, els espais i la construcció de l'arquitectura romànica del centre de França, per la seva quantitat i qualitat i per la seva influència en altres indrets, són tingudes com a referència principal d'un romànic europeu que presentarà una gran diversitat. Quan parlem del centre de França, ens referim a l'ampla franja que va des de la Borgonya fins a l'Oceà Atlàntic i als territoris que queden a sota —a l'esquerra— del curs del riu Loira, és a dir, les antigues terres de l'Alvèrnia, l'Aquitània i el Poitou, avui redimensionades en aquestes i altres regions de la França actual.

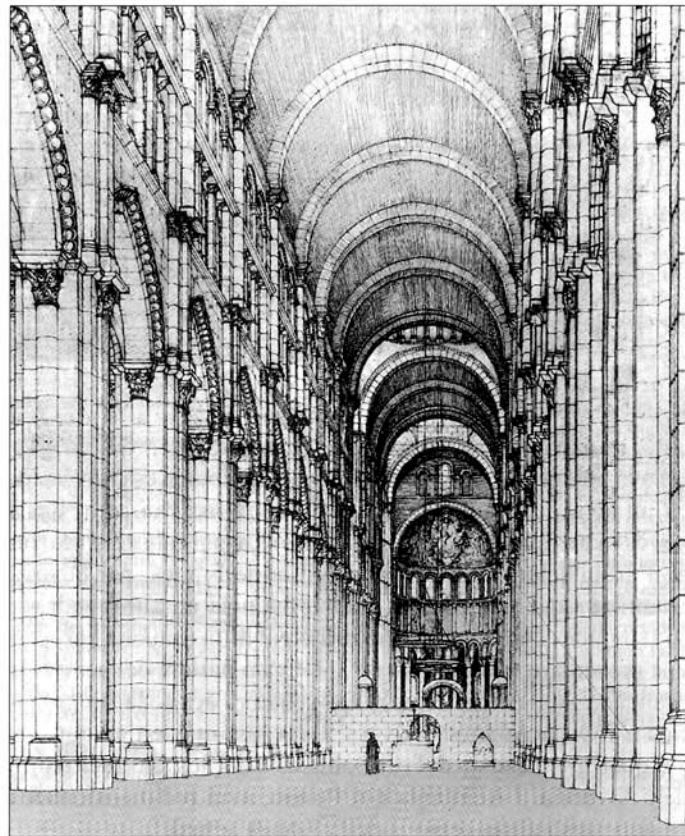
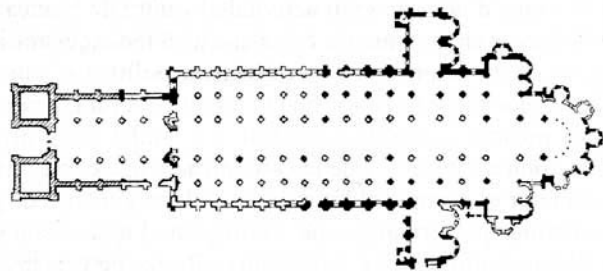
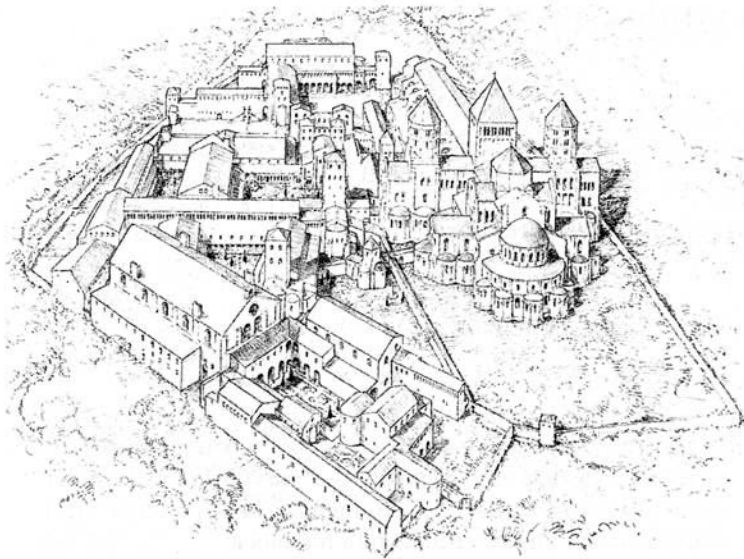
L'arquitectura d'aquests indrets, tot i formar part d'una

mateixa tradició i tenir unes mateixes característiques generals, es presenta distinta en cada un d'ells. Això constitueix la millor mostra del considerable grau de singularització i diferenciació d'una mateixa i única arquitectura romànica.

Les raons d'aquesta gran activitat al centre de França les hem de cercar en la immensa força que té el monaquisme a la Borgonya i en la progressiva influència política d'aquesta regió. Pel que fa als territoris que hi ha sota el Loira, a més de la seva posició geogràfica central —i també geogràfico-arquitectònica central— i de la comunicació que el riu propicia, cal tenir en compte el fet d'haver esdevingut terra de pas dels continus pelegrinatges que vivifiquen el món medieval, aquells que es dirigeixen a Jerusalem i a Roma, però, sobretot, a Compostel·la per visitar la tomba de l'apòstol sant Jaume.

En aquesta franja central de França és on l'arquitectura romànica va mostrar la seva maduresa. Les antigues regions del Poitou, Aquitània, Alvèrnia i Borgonya, resten unides pel riu Loira. Malgrat que presentin arquitectures diferents, constitueixen l'àrea més activa del romànic madur, la qual era travessada pels principals camins de pelegrinatge a Santiago de Compostel·la.

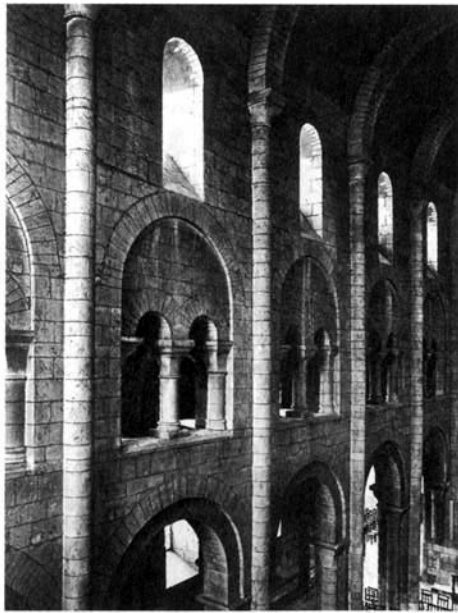
Reconstrucció gràfica de l'abadia de Cluny III tal com era a mitjan segle XII, segons K.J. Conant. Visió de conjunt, planta de l'església i perspectiva de la gran nau central.

La Borgonya i els territoris a sota del Loira

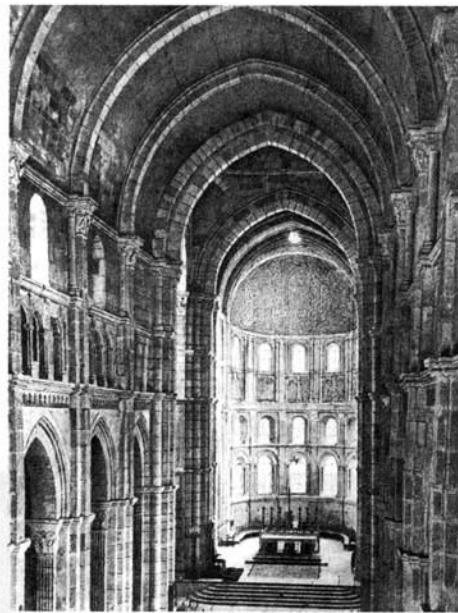
Cluny i la seva influència

Durant aquests anys que van de mitjan segle XI a mitjan segle XII, els turons pentinats de ceps de la Borgonya són testimoni del dinamisme del monestir de Cluny, el qual —després de l'ampliació que hem descrit com Cluny II— continua creixent i exercint la seva influència, també sobre l'arquitectura, cap al centre i nord d'Europa, cap al sud i la península ibèrica. A vint-i-cinc anys, Hug de Semur acaba d'ocupar (1049) la seu abacial del monestir, al capdavant del qual romandrà encara seixanta anys més. Semur, per plantar cara a aquell creixement constant, efectuarà, amb l'ajut econòmic decisiu d'Alfons VI de Castella-Lleó, una nova ampliació del monestir —coneguda avui com Cluny III— culminada amb la construcció d'una nova

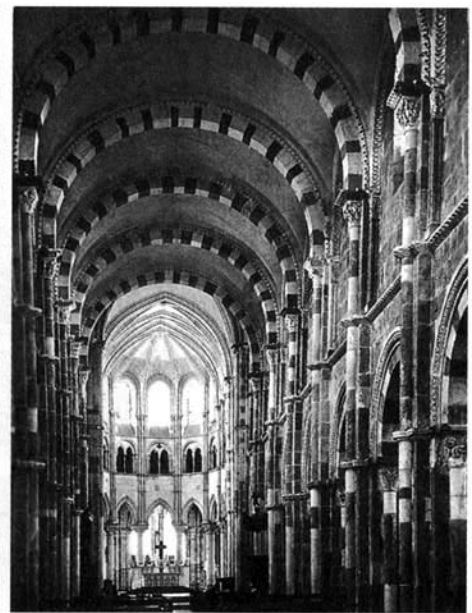
església, la qual no serà consagrada fins després de la seva mort. Esplendorosament decorada, aquesta església tenia cinc naus; la central, amb trifori i claristori, era coberta amb volta de canó i arcs faixons, i les laterals, sense tribunes, eren cobertes amb voltes d'aresta; la de Cluny III era el que se'n diu una església patriarcal, és a dir, tenia dos transseptes, cosa que permetia una major acumulació de fidels prop del presbiteri i feia més moguda la capçalera (com veurem més endavant, aquesta solució va tenir posteriorment una àmplia acceptació a Anglaterra). El cor i el presbiteri estaven circumdat per un gran deambulatori amb cinc capelles radials; tota una complicada capçalera que s'expressava, a l'exterior, en una cascada de volums conformada per les torres laterals dels transseptes, els cimboris i els semicilindres absidals. Precisament l'extrem d'un dels transseptes amb la seva torre és l'únic testimoni que avui ens queda d'aquest superb

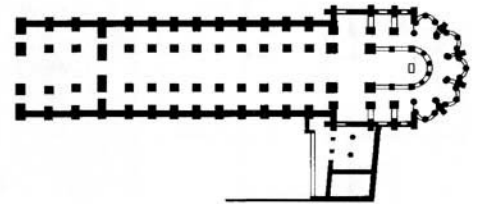
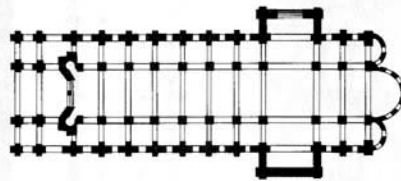
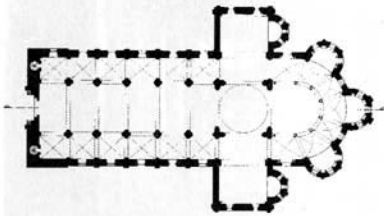
Saint-Étienne de Nevers.

Catedral d'Autun.

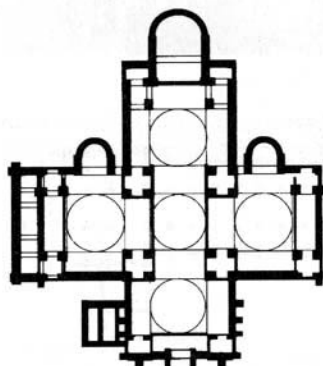
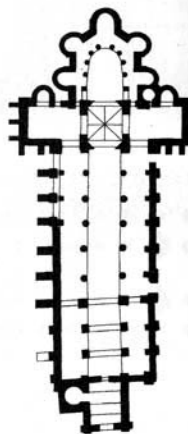
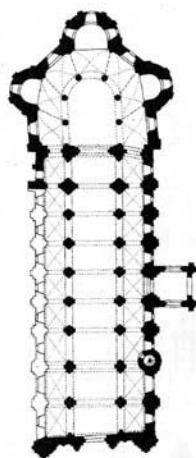
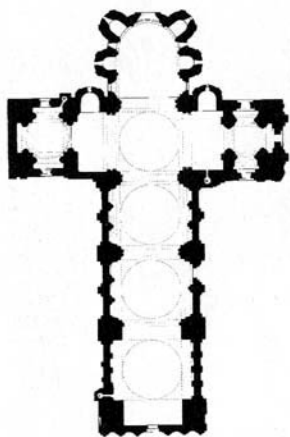
La Madeleine de Vezelay.

edifici destruït durant la Revolució Francesa. El mestre que el va planejar i construir, Gunzo, era, a més, músic i això no ens ha de sorprendre, perquè les relacions numèriques que aleshores regulaven la composició musical eren sovint aplicades a les proporcions arquitectòniques; l'ajudant de Gunzo era un matemàtic, i l'edifici gaudia de proporcions i mides harmòniques, fonamentades, diuen, en el manuscrit de Vitruvi, que es trobava a la biblioteca de l'abadia. La de Cluny III, fou l'església més gran de la cristiandat fins a la reconstrucció de Sant Pere de Roma, i representava la culminació d'un llarg procés decantat a través dels segles; un procés, però, que ja no aniria més enllà, perquè es tractava d'una experiència singular, única per la seva envergadura i ambició, però sobretot per dues altres raons: la primera era la grandiositat i el luxe de Cluny, objectius contra els quals lluitava la reforma cistercenca en curs,

i la segona era la imminent naixença de la nova arquitectura gòtica.

També en aquesta etapa de l'arquitectura romànica madura, la influència de Cluny és ben perceptible. De manera immediata, el descens pel riu Loira ja ens mostra el seu abast: Paray-le-Monial, Saint-Etienne de Nevers, la Charite-sur-Loire, o el llunyà monestir de Saint-Benoît-sur-Loire (on es veneren els ossos de sant Benet, portats allà des de la península italiana quan l'islam anava a ocupar Montecassino). Més enllà del mateix curs del riu, també hi trobem arquitectura romànica com ara a Saint-Lazare d'Autun o a la Madeleine de Vezelay, però, com sempre, la influència de Cluny es continua transmetent a través de l'orde per tots els indrets d'Europa i l'esperit del romànic borgonyó fecundarà una bona part de l'arquitectura que està per nàixer.

64

L'Aquitània

A l'oest, en els dominis de l'antiga Aquitània —amb una especial densitat al Perigús, però estenent-se al nord cap al Poitou i l'Anjou— ens apareixen una sèrie d'esglésies a l'atzar, que fan de la cúpula el sistema general de cubrició. Les esglésies de Solhac i Caors, Sant Esteve i Sant Front de Perigús, la catedral d'Angulema i fins i tot a Fontevrault, l'abadia que va esdevenir primer panteó reial de la branca Plantagenet. Tots del segle XII, aquests són els edificis més coneguts, perquè presenten les naus i els transseptes dividits en trams quadrats coberts amb cúpules sobre petxines, a la manera de l'oriental església de Sant Marc, bastida durant la segona meitat del segle XI, en la llunyana ciutat de Venècia, ciutat que tenia potser relacions comercials amb aquests territoris.

El Poitou

Més a l'oest encara i més al nord, a la desembocadura del riu, la regió del Poitou que té per centre Poitiers, la ciutat on en el segle VIII va ser aturada l'expansió islàmica, presenta una sèrie d'esglésies que cerquen un espai interior ampli, diàfan, assolit aixecant les naus laterals quasi a nivell de la central, de manera que resulti un ambient únic que ens fa anomenar-les *esglésies saló* (un nom emprat en l'arquitectura gòtica alemanya: *hallenkirche*); un saló interior, on la proximitat de l'arrencament de les voltes propicia la neutralització del esforços laterals i permet aprimar les pilastres emfasitzant encara més la unitat espacial, unitat que es percep també des de fora com un sol volum cobert per una teulada a dues aigües. A Poitiers mateix hi ha Notre-Dame-la-Grande; prop d'allà hi ha Sant Savin de

A la pàgina anterior: a l'esquerra, la catedral d'Angulema i Sant Front de Perigús, exemples d'esglésies cobertes amb cúpula de l'Aquitània; a la dreta, secció i façana de Notre-Dame la Grande de Poitiers i planta i interior de l'església de Sant Savin de Gartempa, edificis tipus *saló* de la regió del Poitou.

Sota aquestes línies, l'església de Sant Nectaire, a l'Alvèrnia, amb el característic transsepte elevat, que cau a pic damunt de l'absis.

Gartempa, on les naus es troben separades per columnes i, finalment, per parlar només dels edificis més representatius, s'aixequen dues altres esglésies més al nord, a Angers, l'antiga capital d'Anjou: Sant Martí i la mateixa catedral.

L'Alvèrnia

Prop del naixement del riu, a les terres del massís central, pels entorns del Puy-de-Dôme, trobem les particulars esglésies de l'Alvèrnia, entre les quals destaca la de Notre-Dame du Port de Clarmont d'Alvèrnia (Clermont-Ferrand), ja de mitjan segle XII. Aquestes esglésies ens mostren el "transsepte llanterna" típic de la regió, anomenat així perquè, elevat només en el creuer a l'altura de la nau central, il·lumina aquesta i, a l'exterior, cau a pic sobre el presbiteri.

FITXA 34. LA PINTURA MURAL

Contràriament al que pot semblar, la part inferior dels murs i les voltes de les esglésies romàniques estaven sempre revestits i pintats al fresc, és a dir, estenent els pigments diluïts sobre una capa encara no endurida de revestiment de morter de calç (fitxa 7), tot i què en alguns indrets, especialment a la península itàlica, on es mantenia viva la tradició bizantina, moltes superfícies s'aplavaven de mosaic.

Les pintures presentaven motius de caire geomètric i figures estilitzades que representaven passatges de la Bíblia, de la vida dels sants o de la vida quotidiana, d'aquella manera simbòlica i anticlàssica iniciada en el temps del Baix Imperi.

A l'absis s'hi acostumava a disposar un Pantocràtor, de tradició bizantina (Crist ressuscitat triomfant, jutge i rei omnipotent en la seva *màndorla* —ametlla, en italià— ametlla

Pintura al tremp a Notre-Dame la Grande de Poitiers

mística, símbol de les esferes celestials de la narració bíblica, rodejat pels símbols dels evangelistes) substituït de vegades per la Verge Maria amb el nen Jesús a la falda.

Els *antependis* o *frontals* d'altar podien ser de roba, de pedra o de fusta, en aquests darrers casos es presentaven policromats al *tremp*, una tècnica en la qual els colors diluïts en aigua s'amalgamaven amb un aglutinant, com la clara d'ou, la llet, o altres.

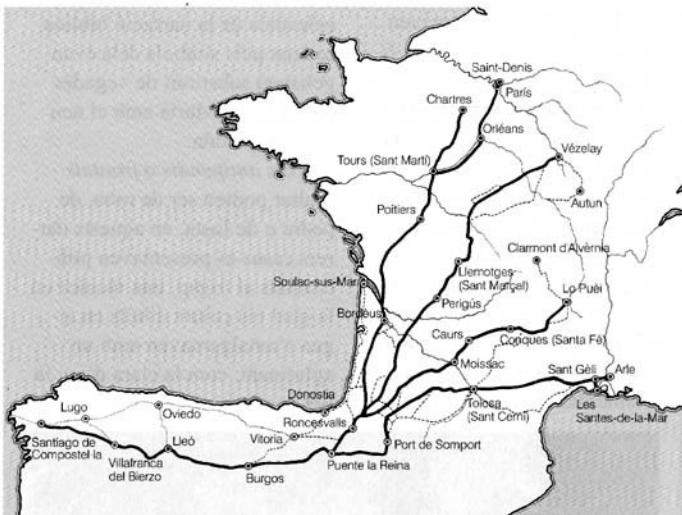

Pintura al fresc a l'absis de Berzé-la-Ville que data de començaments del segle XII.

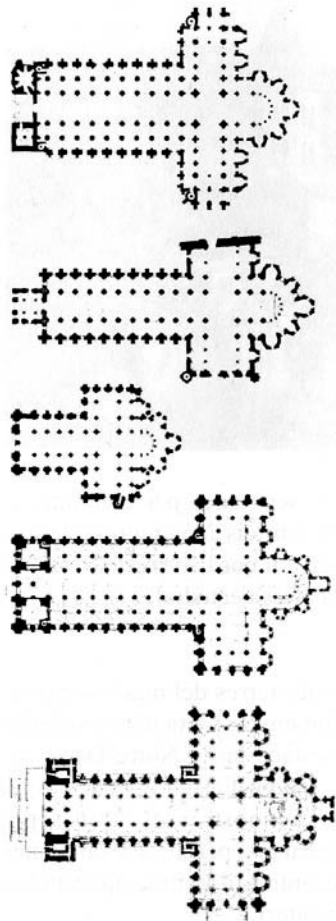
Esglésies de pelegrinatge

Tota aquesta àrea sota el riu Loira, com podem veure, d'una gran diversitat arquitectònica, és travessada per tres de les rutes franceses que van cap a Santiago de Compostel·la —hi ha una quarta ruta que transcorre per les terres del sud, de la qual en parlarem en el següent capítol—. Aquestes tres vies, repartides com si fossin tres radis de la gran corba que forma el riu, convergeixen en un centre, el pas de Roncesvalles, per on travessen els Pirineus occidentals per agafar la Via Làctia fins a Galícia.

Es diu que l'apòstol sant Jaume, després d'haver estat decapitat a Judea, va ser portat mar enllà pels seus deixebles i va anar a parar a Padrón, des d'on fou traslladat a Compostel·la.

Martí a Tours, sobre el Loira, en la confluència de les rutes que vénen de París i Chartres; Sant Marçal a Llemotges, a mig camí de la ruta que ve de Vézelay; i Santa Fe, a Conques, en aquella que parteix de Lo Puèi, a l'Alvèrnia, vora el mateix naixement del gran riu. Aquestes tres esglésies, conjuntament amb la gran abadia de la ruta del sud, Sant Serni de Tolosa i la catedral de destí, Santiago de Compostel·la, presenten uns trets comuns, adequats al seu gran nombre de visitants; són les anomenades *esglésies de pelegrinatge*. De les tres que ara ens ocupen, només la de Santa Fe resta en peu actualment i l'hem escollit com a exemple per a recopilar i resumir les característiques generals de l'arquitectura romànica, en la mesura en què constitueix un dels models més consueus de la seva etapa madura.

Molts anys després —ja passat l'any 1000—, quan la Reconquesta va alliberar la franja cantàbrica, Santiago de Compostel·la, l'indret més allunyat de la cristiandat, al *finisterrae* i a tocar de l'infidel, va esdevenir un lloc freqüentadíssim pels pelegrins de tot arreu i tota condició social, però especialment pels pobres, dels quals el sant és el patró.

Els camins de pelegrinatge són vies d'influència en tots dos sentits, però, en aquest cas porten, sobretot, l'arquitectura del nord cap al sud i difonen les particularitats regionals que acabem de constatar. Enmig de cada un d'aquests afluents francesos del camí de Sant Jaume, s'hi trobava un gran centre d'acollida amb l'església més important del recorregut: Sant

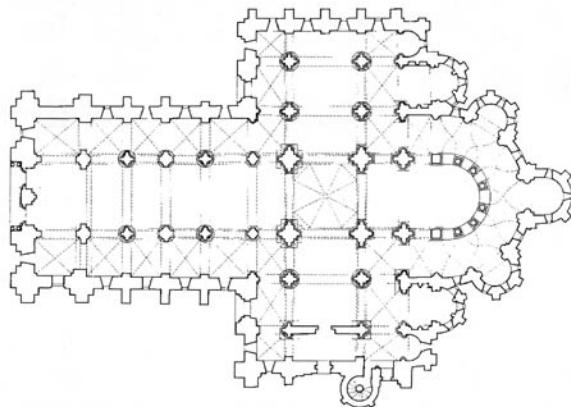
A l'esquerra, principals camins de pelegrinatge.
De dalt a baix, les cinc grans esglésies: Sant Martí de Tours; Sant Marçal de Llemotges; Santa Fe de Conques; Sant Serni de Tolosa i Santiago de Compostel·la.

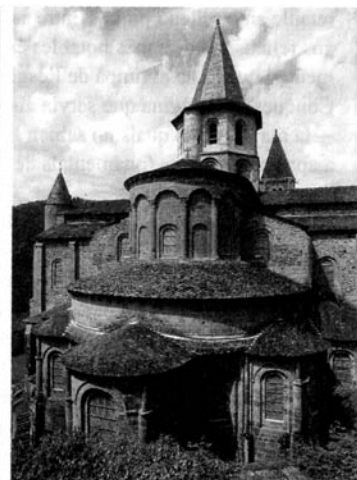
La Sainte-Foy de Conques:

La gran basilica de la Santa Fe s'aixeca enmig de l'arquitectura tradicional del poblet de Conques al massís central de França. Fou construïda de mitjan segle XI a mitjan segle XII per guardar la preciosa imatge-reliquiari de la Santa, disputada amb els pobles veïns fins al segle X. Aquesta imatge fou objecte d'un fervor popular tan gran que va fer del lloc un pas obligat de tots els pelegrins que partien de Lo Puèi per viatjar a Compostel·la.

L'edifici és una superba fortalesa de pedra, coronada per punxegudes torres de pissarra, que va ser iniciada amb carreus d'arenisca lila i continuada després amb una calcària groguenca que aparella els murs d'esquist grisós local. Edificat sobre un assentament benedictí anterior, fou concebut com la perla d'un conjunt (monestir) amb claustre, habitacions per als monjos, hostatgeria i moltes altres dependències avesades fonamentalment als visitants i caminants. Com les altres esglésies de pelegrinatge, té tres altes naus, la central coberta amb una llarga volta de canó amb arcs faixons, i les laterals —amb tribuna— cobertes amb mig canó a dalt i voltes d'aresta a sota. Aquestes naus són creuades per un transsepte de tota amplada i alçada i, damunt del creuer, un gran cimbori —reedificat posteriorment— sosté el campanar. A la capçalera, la qual presenta dues capelles a cada costat, el cor i el presbiteri són abraçats per les arqueries tancades amb ferro forjat sobre un profund deambulatori amb altres tres capelles centrals, radials, sobre l'absis. Aparentment estreta, atesa la seva alçària i la manca de claristori, la nau central força la mirada cap als contrallums de la capçalera, on apareixia suspesa la imatge de la Santa. Les naus laterals reben llum exterior en els seus dos pisos. Dues portes a la cara occidental de l'un costat i l'altre del transsepte afavoreixen l'accés al centre de l'església. Als peus, una façana amb contraforts és, avui, acabada amb dues torres —aixecades en el segle XIX— a tots dos costats de l'original portalada principal, sobre la qual es troba un interessantíssim baix relleu policrom que explica el judici final.

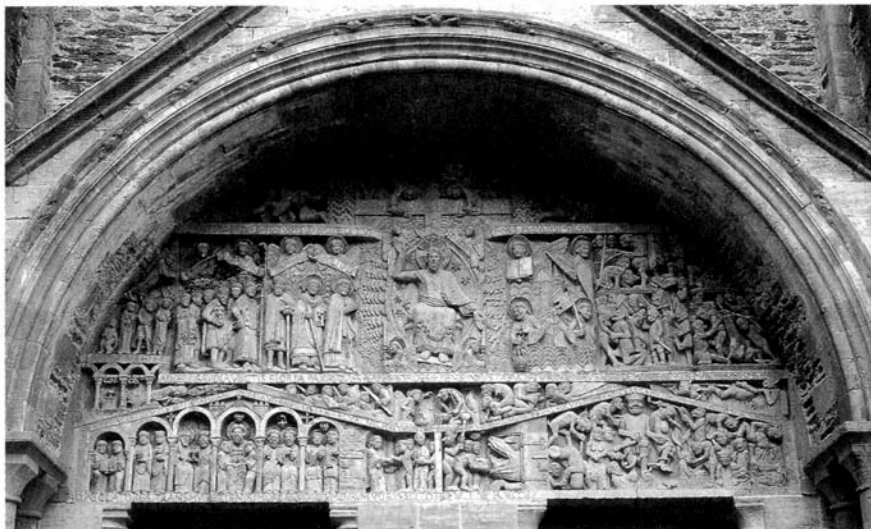

67

Vista general, planta, interior i capçalera de la basilica de Conques.

FITXA 35. ART I PEDAGOGIA EN L'ARQUITECTURA MEDIEVAL

Baix relleu policromat al timpà de la Santa Fe de Conques.

Ja hem explicat com l'art està al servei de la religió. Cal destacar el paper de les imatges en frescos, retaules i baixos relleus procedents del Baix Imperi però renovades amb les idees dels bàrbars.

En el segle XII apareixen els baixos relleus que representaran un pas cap a l'escultura, però que inicialment són entesos com un retaule amb relleu i pintat. Entre aquests baixos relleus, un dels més notables és precisament el que hi ha al timpà de l'església de Conques, una pàgina que servia als feligresos —la majoria dels quals no sabien llegir— per a aprendre els trets fonamentals de la religió que l'Església predicava.

El timpà de Conques es troba dividit en dues parts: a la dreta del Pantocràtor que presideix, els àngels i "els bons" amb escenes del cel, amb predomini del blau i, a l'esquerra, els dimonis i "els dolents", amb escenes de l'infern, amb predomini del vermell. El pantocràtor és una imatge molt més gran que les dels altres cent vint personatges que integren el relleu, es tracta d'una majestat que deixa entreveure la crucifixió. Al damunt hi ha uns àn-

gels que es fan portadors d'una creu i d'uns rètols que sentencien "veniu amb mi els beneïts del meu Pare" i "lluny de mi, els maleïts". Els elegits són conduïts vers el Senyor per la Verge Maria, sant Pere (amb les claus del Paradís) i altres personatges religiosos i civils, entre els quals es troba Carlemany. A la dreta, separats del Crist pels àngels que guarden i contenen l'expansió de l'infern, es troben "els dolents" assetjats pels dimonis, bèsties horribles que mosseguen el cap de la gent.

Als peus del pantocràtor, hi ha unes ànimes dins d'una balança controlada per un àngel i un dimoni. En un nivell inferior, separat per unes inscripcions, podem veure com "els bons" són desvetllats de la mort pels àngels, mentre que "els dolents" són ja torturats en el seu mateix despertar pels dimonis. Per acabar, ja en el pla inferior, hi ha la porta d'entrada al cel amb visions del paradís, amb els sants i màrtirs que donen la benvinguda als escollits, i l'entrada de l'infern, presidit per Satanàs, on els dimonis torturen els maleïts.

FITXA 36. IMATGES I RELÍQUIES

La imatge reliquiari de la Santa Fe.

Conques, es va construir gràcies a les donacions fetes a la Santa, la imatge de la qual era també un reliquiari, és a dir un estoig per a guardar les relíquies.

Les primeres esglésies cristianes estan dedicades a un màrtir, enterrat al *martyria*, un edicle extern annex, que en l'Edat Mitjana es va substituir per la cripta, que en moltes esglésies allotjava el sant i el tresor. La proliferació d'esglésies va ocasionar carència de sants i es va haver d'acudir a les relíquies, és a dir, fragments del cos dels sants: braços, mans, ungles, cabells i, si calia, trossos de vestit.

La imatge reliquiari de la Santa Fe és de fusta de teix aplacada d'una fina capa d'or i plena de pedres precioses: safirs, maragdes, robins, etc., regalats pels feliços. Ara bé, a l'alçada del coll, la imatge mostra una sutura que fa veure com tota la cara —de planxa d'or— ha estat reciclada provinent d'una antiga estatua d'emperador romà.

En paraules de Jean-Claude Fau: "aquella Santa Fe, inaccessible darrere les reixes de ferro forjat, entre la llum palpitant dels ciris, ja no presideix el cor de l'església en les vetlles de pregàries que celebraven a l'abadia les masses prostrades. Però, en aquella mirada impassible, fixada en la eternitat, els ulls, amb retina de vidre blau, conserven encara el seu estrany poder de fascinació".

Arquitectura i construcció de la basilica romànica

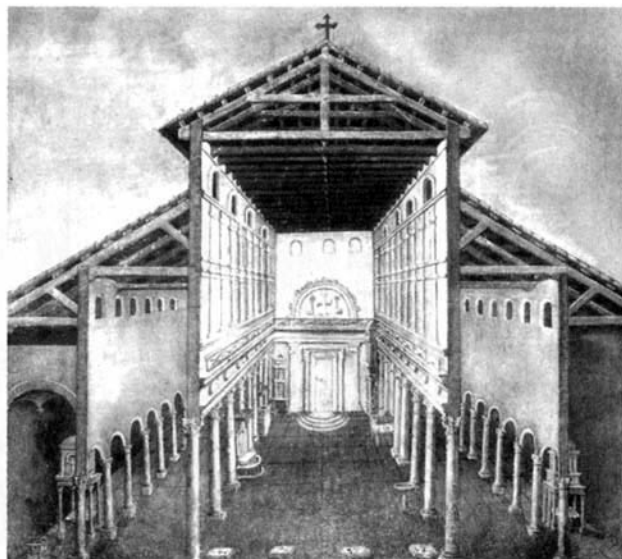
Ara que hem arribat al zenit de l'arquitectura romànica, podem establir les semblances i diferències que han permès de tipificar-la, tot recapitulant alguns aspectes que ja hem posat de manifest al llarg de la seva evolució. Precisament, aquesta tipificació ha estat fonamentalment basada en l'etapa madura del romànic borgonyó i de les grans esglésies de peregrinació, les quals són així considerades com a exemples del romànic canònic. Ja hem explicat abans els aspectes negatius de la tipificació i, per això, és convenient contemplar aquest plantejament amb una certa distància, evitant de veure com a disminuïdes, mutilades o irregulars totes aquelles architectures que no responguin al patró establert, les quals com ja hem vist són moltes i ho veurem encara amb més detall, en el pròxim capítol, entenen, en canvi, la diversitat de l'arquitectura romànica com quelcom positiu i fructífer.

La recopilació dels aspectes, diguem-ne “modèlics” de l'arquitectura romànica els hem de fer prenent com a punt de referència la basilica paleocristiana sobre la qual s'ha operat tota aquesta gran transformació que ha, durat segles, una transformació realitzada al fil dels canvis litúrgics i de les noves concepcions religioses vinculades a la nova societat, però, també —biunívocament— vinculades a la evolució de la manera de construir (KUBACH, 1972).

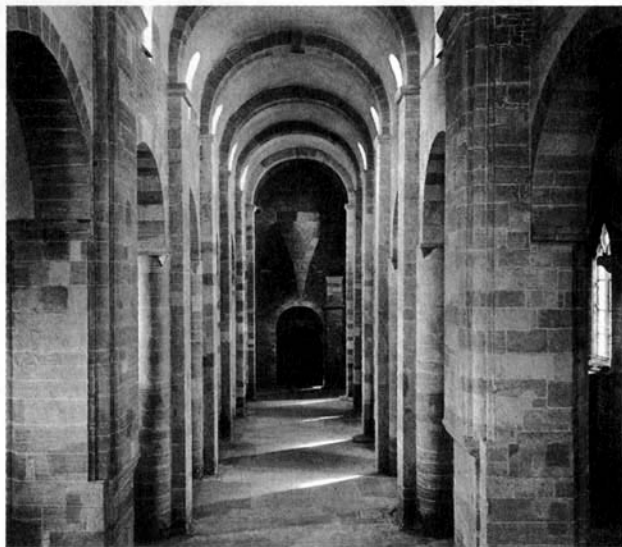
Aparició de la volta i segmentació de la planta

Prenent, doncs, com a referència la basilica paleocristiana, un dels canvis substancials que presenta la nova basilica romànica és, com ja hem dit, la substitució d'una coberta línia per una altra lítica, potser en funció de la protecció dels edificis contra els incendis o per la voluntat d'emular la construcció romana. És evident que aquesta decisió suposa un canvi qualitatiu en el plantejament constructiu. La volta, sigui quina sigui la seva geometria, ha tingut una influència evident en la transformació dels murs i de tot el sistema estructural, i aquest, per la seva envergadura, es fa present en l'espai i el configura.

L'arquitectura romànica evoluciona vers la segmentació de la planta, això, podria ser tanmateix una conseqüència directa de la segmentació de la volta, però les esglésies del nord carolingi ens demostraven el contrari, perquè presentaven ja una segmentació ritmada que resultava aparent, no en el sostre, encara ligni, sinó en els murs laterals. Amb el temps aquesta segmentació, es féu present en l'espai de la nau central i més encara de les laterals. i arribà a impregnar la manera de construir, ja que aquesta es fa per segments; tot l'edifici és en part concebut com una summa de segments.

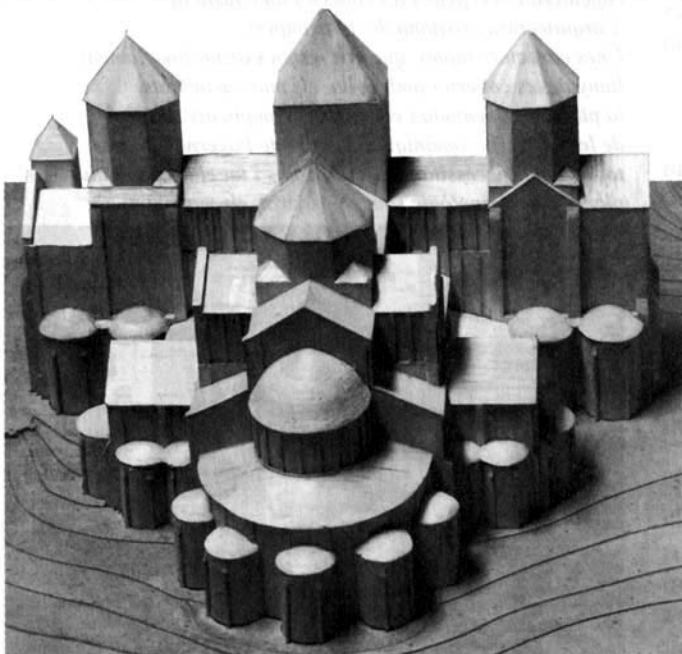
Aquest fresc de Sant Pere de Roma, ens mostra la planeïtat dels murs, la unitat de la planta, la simplicitat de la capçalera i dels peus i les cobertes amb fusta de l'arquitectura cristiana del baix imperi. Unes característiques, que ara resten extraordinàriament lluny de les cobertes amb volta, els murs articulats, la planta segmentada i els extrems complicats de les esglésies romàniques, com la de Payerne (Suïssa), tot i que les necessitats del culte i fins i tot el que se'n diu plantejament tipològic són, en general, els mateixos.

El gruix i la constitució dels murs és complex i divers en funció de les necessitats de cada secció: arcs, voltes, columnes, lesenes, capitells i arquivoltes en el transsepte i la nau central de la Santa Fe de Conques.

70

Maqueta de la capçalera de Cluny III. La complicació és evident: doble transsepte, dos cimboris, torres laterals, deambulatori i capelles laterals i radials.

Articulació del mur

Amb el pas del temps i a mesura que les voltes es van alleugerint, el mur s'anirà articulant i deixarà de ser una massa gruixuda i uniforme per a esdevenir més eficaç només allà on és necessari. A això hi contribueix el major nombre i dimensió de les perforacions (portes i finestres) sempre a base d'un o més arcs; els arriostraments i els reforços estratègics necessaris per a contenir els sostres —el mateix concepte de contrafort, de vegades ben aparent, però d'altres tan integrat en la geometria del mur que sembla constituït d'aquesta—; els elements de segmentació interior i exterior sovint coincidents amb els anteriors. Tot això fa que el mur vagi adquirint una gran riquesa, no solament pel que fa a la factura dels carreus, sinó per la seva major complexitat geomètrica: pilastres, lesenes, plafons, fornícules, arqueries, cornises, ràfecs —funcionals els uns i ornamentals els altres— confereixen al mur romànic una factura inconfusible.

Complicació de la capçalera i els peus

Un altre canvi important que experimenta l'església romànica respecte de la basilica paleocristiana rau en els dos extrems de l'edifici. D'una banda, la capçalera, que apareix ara molt més complicada, perquè el transsepte té més volum, i no precisament un volum lineal, sinó que el cimbori, més alt, el divideix en dos trams i sovint a un i altre costat sobre el transsepte apareixen sengles torres. Però, també l'aparició del deambulatori crea un volum circular, mogut per l'addició de capelletes accessibles des de la girola, des del transsepte o des de les mateixes naus laterals. La cripta ajuda a configurar de distinta manera l'espai intern, ja que el presbiteri, al damunt seu, sol estar per sobre del terra de l'església, i també la girola i les capelles de la capçalera.

A més a més, el límit occidental de l'edifici també s'ha complicat, generalment, amb una gran portalada central flanquejada per torres, sense que això suposi en alguns casos la desaparició de l'atri i el nàrtex.

Ja podem entendre, doncs, que amb aquests extrems tan tectònics i amb el cos central segmentat i, a l'exterior, flanquejat sovint per contraforts verticals, de vegades a diversos nivells a causa de l'altura distinta entre la nau central i les laterals, l'aspecte de l'edifici es presenta fortificat, ben distint de la planeïtat mural de la basilica, així com és també molt diferent la mateixa naturalesa de la construcció que, si aleshores vam qualificar de *collage* (capítol 9), ara hem de parlar d'una construcció adintellada, sòlida, travada.